

*Сергій
Грабовський*

НАУКОВО-ТЕХНІЧНИЙ ПРОГРЕС НА ПОЛІГОНІ ФАНТАСТИКИ РАДЯНСЬКОГО ЧАСУ

Наукова фантастика в її класичному розумінні (ширшому від поняття Science Fiction) була не тільки супутницею науково-технічного прогресу, а й одним із його рушіїв та контролерів. Починаючи з другої половини XIX і аж до кінця XX сторіччя чи не головним мистецьким полігоном, на якому відбувалися завбачення, апробування і відбраковування певних соціальних та психологічних новацій, пов'язаних із науково-технічним прогресом, ба більше — викшталтовування морально-етичних сюжетів і проблем цього прогресу та способів їх розв'язання, була саме наукова фантастика. Ця її місія була нерозривно пов'язана із соціальною місією мистецтва, як її розуміли до появи ідей постмодерну, зі здатністю мистецтва позараціонально доповнювати раціональні проекти, раціональні орієнтації світоглядного пошуку. Стосовно цього знаний грузинський філософ Ніколай Чавчавадзе відзначав, що «мистецтво як духовна діяльність є надзвичайно важливе знаряддя ціннісного осягнення дійсності і потужний засіб подолання сцієнтистської деформації людини та її культури» [Чавчавадзе, 1988: с. 80].

Загальне місце наукової фантастики як певного історичного явища (від другої половини XIX сторіччя до сьогодення) пов'язане із роллю феномена фантастичного у творчому світоосягненні й культурі взагалі. Незвичайне, небувале, неба-

чене, ще неосягнуте і взагалі неосягненне, таке, що не вписується до усталеного кола понять, — всі ці негативні визначення можуть бути знятими в позитивному визначенні фантастичного. Останнє включене у тканину соціокультурних «операціоналів», за допомоги яких людина пов'язана зі світом як осмисленим і значимим часом-простором свого буття; через «фантастичне» світ «операціоналізується» не під оглядом його усталеного буття (дійсності та сукупності реальних можливостей, власне, самоочевидностей розвитку), але з боку найабстрактніших і «поза межових» можливостей. Як фантастичне подається те, що може бути за певних умов; те, що не може бути за певних умов (але є можливим за деяких абстрактних обставин); нарешті, те, що не може бути, не може здійснитися за будь-яких помислюваних реальних умов. Іншими словами, фантастичне вичленовує те коло явищ, яке звичайно залишається поза межами традиційних раціоналістичних побудов як щось «випадкове», «одиничне», а то й «принципово нездійсненне», — і водночас синтезує все це у певну цілісність. Фантастичне, таким чином, якщо використати класичні категорії, духовно подовжує суше за межі існуючого.

Фантастичне може здійснювати і соціально-дійову функцію. Предметність, вхоплена поняттям фантастичного, може бути принципово неіснуючою як об'єктивно-матеріальна реальність, але виразною реальністю соціально-культурною (наприклад, світ фентезі Дж. Толкієна чи Дж. Роулінг). Але за всіх обставин фантастичне є важливим чинником перетворення дійсності, бо синтезований на його ґрунті зміст здатен переплавлятися у практику. При цьому, зрозуміло, фантастичне не перетворюється на об'єктивно-реальне «прямым», безпосереднім чином, не створює свого «дзеркального двійника».

Абсолютизація матеріально-реального, так само як і абсолютизація сьогодення, призводить до так званого презентизму в осягненні буття, в «зациклованні» життєдіяльності у сфері соціального самовідтворення. Людина у такому випадку знаходить обмеження в собі самій, оскільки орієнтується на «збереження досягнутого», на компроміс із ситуацією за рахунок відмови від пошуків шляхів подальшого само- і світоперетворення. Самообмеження суб'єктних якостей людини через самообмеження її проєктивного потенціалу, її потенційного буття так чи так виявляється поєднаним з небезпекою, що нові проблеми і відповідні методи їх розв'язання залишаються поза полем зору як індивідів, так і соціальних суб'єктів. У таких випадках «Я» не в змозі трансформувати себе при зіткненні з «викликом майбутнього», не здатне бути достатньо пластичним у діалозі з інакшим, зовсім несхожим «Я».

Інший варіант — абсолютизація фантастичного — призводить до того, що фантастичне трансформується в міфологічне. Принагідно слід зауважити, що певну частину наукової фантастики й особливо фентезі ав-

тори й частина аудиторії розглядають як міфи та фантазії, зрозумілі лише втаємниченим. Світ фантастичного в такому разі стає для людини самовартісною домінантою духовного життя; в соціальній дійсності людина такого типу рухається второваними стежками, використовуючи відпрацьовані форми діяльності, не цікавлячись нічим, крім «фантастичної реальності» та її об'єктивованих форм — як-от так звані «рольові ігри», де можна реалізувати своє «Я» в подобі «ельфа», «стакера» чи «воїна світла».

Нагромадження в культурі «фантастичної реальності» — закарбованого духовного досвіду виходу за межі наявного буття, що активно функціює, ламання стереотипів, прагнення до випередження реального розвитку тощо має істотне значення для живої діяльності. «Фантастична реальність» стає чинником розвитку людського духу, постаючи як «дослідне поле», «розплідник» так званих безумних ідей, звернення до яких відбувається інколи через століття і навіть тисячоліття після їх висунення.

У мистецтві фантастичне «працює» передусім у тих його формах, які безпосередньо спрямовані на освоєння світу можливостей. Свого часу В. Іванов відзначав «властиву художньо-творчому акту здатність трансформувати людську рефлексію в рід буття, в подобу життєвих реальностей» [Іванов, 1977: с. 205]. У цьому плані феномен наукової фантастики (за достатньої умовності цього терміна і за недостатньо чіткої через розбіжності поглядів на цей феномен визначеності його меж) є надзвичайно цікавим. Якби представники практичної політики та економіки дивилися серйозніше на мистецтво — не як на засіб розваги, а як на напрацьовані культурою можливості і попередження, то багато які створювані ними абсурдні та страхітливі світи залишилися б тільки в потенції. Багато які «безлюдні світи» культури є вистражданими, звучать як попередження, але вони не мали б стати модою, грою, сферою наслідування. Вони мають сенс як дійсний захист заселених і гуманних світів. Схожу ідею висловлювали й численні письменники. «Ми не передбачаємо майбутнє, ми йому запобігаємо», — образно говорив Р. Бредбері. Але для того, щоб пролунало соціально значуще попередження, потрібне своєрідне випробування тих чи тих проблем (не в технічному, а в світоглядно-психологічному плані) на «полігоні» літератури, чи не передусім — на «полігоні» наукової фантастики. Тим паче це має рацію для пізньорадянського періоду (після XX з'їзду КПРС і до «перебудови»), коли література одержала бодай деяку змогу ставити гострі соціальні й світоглядні питання, до яких філософія та соціологія змогли звернутися пізніше. Це не дивно — література, попри тиск і репресії, завжди почувалася відчутно вільнішою порівняно з офіційною філософією, фактично зведеною до ролі «прислужниці ідеології».

В СРСР фантастика цього періоду, — на відміну від сталінської доби, коли оспівували технічні та соціальні досягнення соціалістичного ладу, натомість нещадно критикуючи буржуазну науку, культуру та весь устрій

життя, — у своїх кращих творах швидко позбавилася «рожевого оптимізму». Криза соціальних форм існування мрії, виродження позитивних утопій, граничне обмеження практичних і духовних обширів людського самовизначення — все це було вловлено фантастикою радянського періоду, в тому числі й українською — й ортодоксальні теоретики відчували цей зміст, проте вдавалися передусім до жанру друкованого доносу владі, ніж до вмотивованої дискусії. Але не треба вважати, що йшлося тільки про критику та протистояння цензурі й панівній бюрократичній машині — фантасти виходили на проблеми, які потім стали називати «глобальними» і «перспективними».

І хоч би як воно було, хоч би який опір чинили панівна ідеологія та цензура, все ж щось у суспільній свідомості обов'язково залишалося, якийсь на інтуїтивному рівні закарбований «осад» після випробування тих чи тих проблем (ясна річ, не в технічному, а у світоглядно-психологічному плані) на «полігоні» літератури. І, скажімо, попередження братів Стругацьких, яке пролунало півсторіччя тому, — там, де перемагає сірість, настає морок, слідом за сірими йдуть чорні, — стало складовою світогляду кількох генерацій інтелігенції на пострадянських, і не тільки на пострадянських, обширах. Варто ще раз підкреслити: за всієї її соціологічної ролі фантастику не можна звести лише до засобу встановлення соціокультурних табу на людиноруйнівні тенденції прогресу; в ній відбувається постійний художньо обґрунтований рух за межі стереотипів людського мислення, почування і вчинку.

При цьому за умов істотної ідеологізації філософії в СРСР дослідження соціально-світоглядних характеристик фантастики здійснювали головним чином літературознавці і самі письменники, які поставали у ролі теоретиків. Наприклад: «Наукова фантастика намагається моделювати, прогнозувати реакцію «середнього» повноцінного землянина на ймовірні варіанти зміни дійсності» [Громова, 1968: с. 141]. На протигагу твердженням ідеологів, письменниця підкреслювала: «Наукова фантастика 50—60-х років звертається до глибинних соціальних і філософських проблем, висвітлюючи можливі перспективи і варіанти майбутнього, зростання відповідальності сучасника перед завтрашнім днем, суперечливі та невловимі взаємини особистості і суспільства, дієву роль науково-технічного прогресу, загрозу війни і міщанського “благоденства”, розумні виходи з “критичних” і “ризикованих” ситуацій, які виникли внаслідок соціальної та науково-технічної революції ХХ сторіччя» [Громова, 1968: с. 142]. Схожі погляди в той самий період розвивала київська дослідниця Н. Чорна і деякі інші автори.

Одним із головних напрямків, до якого могли звертатися літератори й теоретики за умов ідеологічного диктату, стало осмислення проблематики науково-технічної революції, взаємин людини з технікою, етичних

вимірів наукового пошуку. При цьому поставали питання — де пролягає межа мрії про перевлаштування людського буття на раціональних, наукових засадах і як поєднати морально-етичні та раціонально-наукові засади в людській діяльності, спрямованій у Невідоме? Таку постановку проблем можна знайти у деяких російських (А. і Б. Стругацькі, В. Головачов, С. Павлов, Є. Войскунський та І. Лукодянов) та українських (Л. Панасенко, О. Тесленко, Вол. Савченко, Вік. Савченко) авторів. Письменники вибирали різні грані проблеми. С. Павлова, наприклад, цікавило, чим загрожує неконтрольована експансія надпотужної цивілізації з космосу; Є. Войскунського та І. Лукодянова — трансформація біологічної визначеності людини з метою згуртування індивідів. У творчості братів Стругацьких 1960-х — початку 1980-х років маємо розгляд спочатку проблематики етики наукового пошуку, оскільки поставлена понад усе наука може стати і стає антилюдяним чинником, а потім — проблеми Прогресорства — соціально-науково вивіреної стратегії соціального та індивідуального життя, коли певна визначена логіка оптимального вибору типу влаштування життєвого світу людини підпорядковує собі альтернативність, варіативність, нераціоналізованість самого буття. За цих умов мрію про недосконалість формують «згори», роблячи засадовими «всезагальні закони розвитку Всесвіту» та «базисну модель суспільства». Стругацькі окреслюють ще один феномен: страх перед шляхами розвитку техносфери, альтернативними щодо панівного, узвичаєного традиціями. Техніко-технологічні структури втілюють у собі стільки людських надій і мрій, проектів та ідеалів, що за певних обставин відмова від усталених структур і перехід до інших, більш людино- і природосумірних можуть сприйматися як катастрофа, як утрата змісту буття.

Слід зауважити, що нерідко авторські задуми, які виводять ті чи ті ідеї на полігон наукової фантастики, починають суперечити художній реальності, яка постає перед читачем. Наївно-оптимістичні чи вульгарно-сцієнтистські сценарії при своєму втіленні у літературних творах здатні набути зовсім іншого забарвлення. «Можна тільки позаздрити людській спільноті, в якій будь-хто, кожна Земля вдень і вночі оберігається персональною Охоронницею — імплантованою кібернетичною чарункою, з'єднаною з Великою Машиною. Охоронниця підкаже відповідь на будь-яке запитання, дасть сигнал біди, коли з хазяїном сталося лихо, швидко зв'яже із будь-якою людиною на Землі». Такими описав їх Сергій Снегов у своєму романі «Люди як боги» (1966). А які нові можливості для самовдосконалення відкриваються перед людиною в оповіданнях Генріха Альгова «Клініка “Сапсан”» та «Обпалюючий розум»! Уявімо собі: миттєве засвоєння будь-якого обсягу знань, минаючи трудомістку процедуру читання, повна перебудова структури пам'яті — от коли інтелектуальне змагання людини і машини з утопій надоптимістів перетвориться на щоденну ро-

зумову зарядку. Людина навіть у змозі замахнутися на власну біологічну природу. Тож Володимир Савченко у романі «Відкриття себе» (1967) описує біокібернетичну систему, яка здатна творити людських двійників — точні копії чи ж поліпшені моделі. А десь на віддалених околицях Сонячної системи конструктори вже будують цілковито фантастичну Машину Відкриттів, яку настільки яскраво описав Генріх Альтов у науково-фантастичному есеї, так і названому: «Машини Відкриттів». Та хіба мало сфер застосування «розумних машин» можна налічити [Гаков, 1983: с. 125]!

Проте чи так усе просто? Автори, можна припустити, змальовували ледь не ідеальне суспільство та ідеальну науку, явно та неявно протиставляючи їх сьогоденню, проте об'єктивно їхні ідеї вивели на цілу низку морально-етичних та філософсько-антропологічних проблем. Принаймні віддати безоглядно цілу низку сфер людського самовизначення штучному розумові, навіть досконалому, — це річ вельми проблематична. «Якщо штучні інтелектуальні системи програмуватимуть життєдіяльність справедливого та раціонально влаштованого суспільства, то хто, в такому разі, програмуватиме ці машини?» — так свого часу відгукнувся на ці ідеї Станіслав Лем.

Часом «творіння повстають на своїх творців» у самоочевидній формі. Так, скажімо, гіпертрофія наукової організації суспільного життя, підміна етики суто раціональними чинниками — це те, що ми наочно бачимо у романі Володимира Савченка «За перевалом», де герої практично втратили суб'єктивно-особистісні якості. Навіть імена у них позначають професію, вік та інші суто функціональні речі. Причому автор щиро вважає таке суспільство ледь не ідеальним — де наука замістила собою етику, де персонажі — ледь не всесильні постаті і в пізнанні світу, і у вихованні дітей, де людське життя захищене від неприємних випадковостей. Ба більше: в ім'я науково вивіреного виховання «правильних» поглядів дітей на світ їм дають уцент фальсифіковану інформацію про історію людства, очищену від антигуманних сюжетів. Власне, щось подібне вже можна спостерігати у реальному житті, коли у США прибирають із шкільних програм твори Марка Твена за те, що там, мовляв, герої вживають не ті слова на адресу негрів, а у Британії не ставлять ті п'єси Шекспіра, де знаходять чи то расизм, чи то сексизм, чи то пропаганду насильства (а до таких, в уявленні ревнителів устоїв політкоректності, належить, мабуть, більша частина спадщини драматурга).

З іншого боку, скажімо, брати Стругацькі у не доведеній ними до друку повісті «Неспокій» (1965) дійшли несподіваного, очевидно, для себе самих висновку, що «зрошена» з природою, високорозвинена біотехнологічна цивілізація здатна бути присутньо глибоко антилюдяною. Неймовірні за масштабами та швидкістю трансформації біологічних об'єктів в ім'я прогресу можуть руйнувати самі засади життя «маленьких» людей, на що

не стануть зважати високочолі експериментатори. І хоча частина ідей цієї повісті була втілена в «Равлику на схилі», оприлюднити в ті часи такого роду річ у повному обсязі було неможливо не тільки внаслідок наявності офіційної цензури, а й через неминуче неприйняття таких ідей значною частиною колег-літераторів та читачів-науковців і студентів, які ще залишалися у полоні некритичних уявлень про науково-технічний прогрес. Дії повісті розгорталися на планеті Пандора; через майже півсторіччя після написання «Неспокою» був знятий масштабний голлівудський фільм «Аватар», де дії також розгорталися на Пандорі (є у фільмі й чимало інших запозичень), але кінематографічна біологічна цивілізація — відповідно до «екологічної моди» — апріорі має всі можливі моральні переваги перед техніко-технологічною. Власне, до рівня мислення тоді ще молодих Стругацьких автори знаменитого новітнього фільму не сягнули.

А ще на «полігоні фантастики» Стругацькі випробували проблему життя людини у безпроблемному світі. Йдеться про повість «Хижі речі сторіччя» (1964). Головний герой повісті потрапляє у таку собі «Країну Дурнів», де немає голодних і бездомних, де задоволені головні матеріальні потреби людей, де праця нікого не обтяжує, а хвороби, здається, ні до кого взагалі не чіпляються. А на додачу — ще й гарний клімат, і море, і архітектурні пам'ятки — ледь не рай земний. Але швидко з'ясовується, що народна мудрість «Буде хліб — буде й пісня!» має під собою дуже сумнівне підґрунтя. У «Країні Дурнів» завдяки освоєнню виробництва синтетичної їжі та розвитку різноманітних високих технологій до смішного короткий робочий день та повна неможливість померти з голоду для будького — чи то місцевий, чи то приїжджий. Це не капіталізм, але й не комунізм — ідеться про художнє втілення ідеї конвергенції двох систем, на час написання книги ще до рівня теорії не розробленої. Відтак, повість стала художнім полігоном, на якому випробовують «на міцність» людину як таку, — випробовують добробутом, відірваним від свободи (не від формальної свободи вибору, а від свободи у розумінні класиків німецької філософії — як змістовного висліді всього попереднього людського розвитку). Попри матеріальне вгараздіння і політичну стабільність, «Країна Дурнів» має безліч серйозних проблем, які не дістають розв'язання, тож утворюється своєрідне соціальне болото, в якому тонуть усі благі наміри тих, хто прагне динамізувати життя, надати йому високих сенсів. Та навіть щось змінювати, коли майже всі, і верхи, і низи, за рідкісними винятками, живуть розміреним і наповненим розвагами життям?

У знаного російського фантаста Кіра Буличова варто відзначити цикл романів, повістей та оповідань, головним героєм яких є лікар-космонавт Павлиш. Головними проблемами, які постають перед ним, є саме етичні проблеми, в тому числі й такі, які у своєму безпосередньому вигляді сьогодні ще не постали навіть у перспективі, і такі, які постануть в осяжному

майбутньому. У першому випадку йдеться про оживлення організмів, зокрема й людських, після тривалого перебування у стані повної смерті, та про цілу низку непростих питань, які впливають звідси; про моделювання прискореного біологічного та соціального розвитку істот, які за допомоги генної інженерії та спеціального добору перетворюються за кілька генерацій на відносно розумних і т. ін. У другому випадку — про генетичну трансформацію людей з метою забезпечення їхньої діяльності в екстремальних обставинах, де не зможе витримати нормальний людський організм, і про межі та наслідки такої трансформації для людської психіки і для суспільства загалом.

Загалом же саме фантастика різнобічно дослідила ті проблеми, про які нині ведуть мову науковці [Енциклопедія «Кольца дракона», s.a.]. Це, скажімо, проблема кіборгізації людини, яка вже зараз стає актуальною. Адже мірою здешевлення систем штучних органів дедалі більша кількість населення буде вдаватися до використання, наприклад, систем штучного зору тощо. З'явиться верства людей, яких на істотних підставах можна буде називати «кібернетичними організмами» — частину природних функцій людського тіла у них виконуватимуть інтегровані в нього біотехнічні системи. Якщо бути гранично точним у виразах, то доба кіборгів уже настала з першими випадками успішної апробації сполучення біотехнічних систем з тілом людини. А слідом за фізичними трансформаціями варто очікувати певних змін і в психології людини. І тут треба звернути увагу на дослідження й «обкатане» у сотнях фантастичних творів, часом високого мистецького гатунку, художнє дослідження цих перспектив та їхніх близьких і віддалених наслідків. Зокрема, ще у ранній повісті братів Стругацьких «Далека Райдуга» (1963), де йшлося про тринадцятку фанатичних учених, які поставили на собі експеримент, зростивши себе з машинами і ставши невразливими для зовнішніх подразників і практично у перспективі безсмертними; всі вони, крім одного, пізніше самознищилися. А той, хто залишився, образно кажучи, втратив саму можливість щастя і спокою.

Далі йдуть біотрансформанти; бо ж іще однією глобальною проблемою загальноморального й біоетичного виміру майбутнього — і це стало очевидним ще наприкінці ХХ сторіччя — стане проблема глибинної трансформації біологічної сутності людини. Слід очікувати, що могутність генетичної інженерії, зростаючи з кожним днем, уможливить істотне коригування організмів або взагалі створення, скажімо, нових метаболічних ланцюжків. Потреба такого роду існує — адже у світі наявні глибинні суперечності між максимально допустимим рівнем виробництва і рівнем споживання (першою чергою — продуктів харчування). Але що буде у разі докорінної перебудови метаболізму людини? Цю проблему описали Є. Войскунський та І. Лукодянов у романі «Заборонена планета». Слід сказати, їхні висновки вельми песимістичні, проте водночас вони мають і опти-

містичну складову — художньо переконливо показано, яким шляхом не варто йти, які можуть постати небезпеки для індивідуального й суспільного буття у разі такої трансформації.

Біоконструювання — ще одна тематична царина, досліджена фантастикою. Почав тут Г. Велс у своєму класичному «Острові доктора Моро», де йшлося про науковця-маніяка, який продукував біологічних монстрів. У фантастиці радянського періоду можна назвати, скажімо, повість О. Якубовського «Мефісто», де експериментатор пересадив мозок свого безнадійно хворого сина в тіло кальмара, створивши тим самим, по суті, також монстра. Нещасні або неповноцінні істоти ставали джерелом смертельної небезпеки для самих же біоконструкторів (С. Гансовський, «День гніву»). У найліпшому разі все закінчувалося трохи менш трагічно — тією чи тією мірою страждали самі піддослідні (О. Беляєв, «Людина-амфібія», «Хойті-Тойті»). Утім, є й оптимістичні варіанти — у романі С. Снегова «Люди як боги» фігурує Інститут Нових Форм, який продукує пегасів, драконів та інших істот, створених міфологією людства і втілених у плоть та кров; щоправда, йдеться про високорозвинених тварин, а не про розумні істоти, хоча в другій книзі роману одному із драконів пересаджують мозок розумної інопланетної істоти, внаслідок чого поведінка переконструйованого екземпляра поєднує у собі раціональні чинники високоінтелектуального рівня й не надто контрольовані рефлекси тваринного рівня.

Проблемами біоконструювання у сукупності їхніх морально-етичних вимірів займався український фантаст Олександр Тесленко, який написав кілька книжок про біокіберів, проводячи їх через специфічні для цих мислячих істот пограничні ситуації. Попри драматичність, а часом трагічність розв'язків цих ситуацій, назагал письменник був налаштований достатньо оптимістично: «У тому, що штучний інтелект буде створений, я не сумніваюсь. Коли? Не це головне! Головне — що саме людство передасть йому у спадщину. А сам факт створення? Ще не було такого, щоб людина, задумавши щось, навіть мерзенне, не здійснила. А штучних людей, які успадкували найкращі людські якості, належить і слід сприймати як своєрідну нову генерацію дітей людства на рівні, скажімо, нової раси. Але у будь-якому разі — як дітей. Мій батько часто повторював, що діти повинні бути кращими за своїх батьків. І мені здається, що це — закон природи, який ми або не розуміємо, або свідомо хочемо заперечити. Не варто боятися штучного розуму. Сьогодні вистачає підстав боятися самих себе» [Философские поиски, s.a.: с. 46]. Утім, щонайменше одна проблема залишилася тільки окресленою у Тесленка, але не розв'язаною у заявленому автором ключі — евтаназія біокіберів, коли через певний, достатньо тривалий час стирають пам'ять сконструйованої розумної істоти, щоби створити нову особистість на тому самому біологічному носії — адже людство підсвідомо боїться конкурентів, які були б фактично безсмерт-

ними. Тесленко цю проблему намагався обійти, вводячи чинник втоми особистості біокібера від надто тривалого життя, але чи стане дійсним фактом така втома у всіх майже безсмертних особистостей?

Варто завважити також, бодай у пунктирній формі, низку інших проблем науково-технічного прогресу, які безпосередньо пов'язані з етикою науки та власне біоетикою і які пройшли через полігон наукової фантастики. Це найрізноманітніші ракурси проблеми управління свідомістю людей та психікою тварин, в тому числі й дистанційного; це проблеми штучного інтелекту, який починає поводитися «неправильно» з точки зору його творців; це проблеми наслідків цілеспрямованої мутації організмів тварин (скажімо, «бджоли-вбивці» та наслідки їх появи були описані за кілька десятиріч до експериментів, які мали наслідком реальну появу таких комах); це проблеми використання дельфінів для воєнних цілей; це проблеми «дітей із пробірки» (граничний варіант бачимо у братів Стругацьких, коли це діти невідомої цивілізації, запрограмовані на щось абсолютно невідоме і вже тому потенційно небезпечне; а й справді, хто гарантує, що не трапиться істотних несподіванок унаслідок реального генного програмування «поліпшених» дітей із пробірки?); це проблеми пересадки свідомості на іншого біологічного носія (може йтися або про людське тіло, або про щось інше).

Власне кажучи, йдеться про новітні виміри давньої проблеми — якою мірою ми мусимо змінюватися, щоб залишатися самими собою? Як розуміти сьогодні знамените висловлювання Томи Аквінського: «будьмо такими, які ми є, або взагалі не будьмо»? Чи, можливо, воно вже безнадійно застаріло і сьогодні слід керуватися зовсім іншими стратегічними орієнтирами, не ставлячи ніяких внутрішніх меж перспективам розвитку тих чи тих наукових напрямків та проективного втілення їхніх досягнень? Чи, може, саме людство з неминучістю розділиться на «людину звичайну» і «людину надзвичайну», причому для останньої буде просто нецікавим співіснування з тими, хто був її попередником («людени» братів Стругацьких з роману «Хвилі гасять вітер», 1986)?

Іншими словами, радянська фантастика другої половини 1950-х — першої половини 1980-х являла собою важливий соціокультурний і соціологічний чинник «розхитування» офіційної ідеології, виходу за межі «мудрих накреслень партії» та «обкатування» перспективних проблем під оглядом вселюдських та національних цінностей. Водночас від другої половини 1970-х у фантастиці радянського періоду починає розвиватися «ідейно правильна», «патріотична» версія, де Велика Русь у тих чи тих формах протистоїть західній цивілізації. Пізніше ця фантастика перетворюється на так звану «бойову» — вже у пострадянські часи; яскравим представником цього напрямку є Василь Головачов, який відходить від своєї колишньої проблематики боротьби людини з Невідомим й у якого

протистояння «достеменно російського» добра із силами зла набуває у 2000-х роках галактичних масштабів. Інший варіант сучасної «бойової фантастики» — це дуже популярні у сучасній Росії книги про «потраплянців» — наших сучасників, які дивним дивом потрапляють у минуле і, ясна річ, втручаються у тодішні події, змінюючи історію. Причому йдеться не про подорожі на «машині часу» та всі відповідні перипетії, вже понад сто років обговорювані фантастикою, а про випадковий «стрибок» (чи людини, чи групи людей, чи чийогось духовного «Я») в інші століття чи навіть тисячоліття. Щотижня у Росії виходить друком одна, а то й дві такі книжки про «потраплянців». Найпопулярніші історичні періоди, куди автори закидають своїх героїв, покликаних змінити перебіг подій, — це Давня Русь, доба Івана Грозного, доба Петра Першого; перша ж половина ХХ сторіччя взагалі поза конкурсом. виправити дії останнього російського імператора, виграти російсько-японську війну, запобігти революції 1917 року або її наслідкам, переграти Громадянську війну, постріляти тих, кого треба, у 1937-му, грамотно вибудувати дії СРСР під час Другої світової війни, зрештою, зробити чи то імператорську, чи то радянську Росію володаркою світу — ось чим займаються автори «потраплянських» книг. Майже всі з них не є художніми «полігонами» осмислення соціальних та моральних проблем (хоча жанр і надає такі можливості). Але масовий російський читач, який щодня чує з екранів телевізора і з радіоприймачів про «зловмисний Захід» та «російську велич», потребує саме такого компенсаторного читива, яке хоча б на якийсь час відволікає його від реальних проблем і від потреби реально оцінювати стан справ у своїй країні та у світі. Така література формує ментальні настанови читацького кола, намагається виховувати нові генерації росіян у ненависті до західної демократії та у схилинні перед авторитарною й тоталітарною владою (аби вона була «істинно російською»). І, нарешті, значна кількість авторів, які починали як наукові фантасти, перейшли на фентезі (інколи з елементами наукової фантастики, інколи — на рівні містики, інколи — у формі міфу про культурного героя тощо).

При цьому слід зауважити, що за останнє двадцятиріччя якихось серйозних проривів у філософському та соціогуманітарному осмисленні феномена фантастики не сталося. Ба більше: фактом є певний регрес теоретичної думки у цьому напрямку, коли все багатство науково-фантастичного пошуку (як на пострадянських просторах, так і в усьому світі) зводиться до сучасної міфології. Тим часом навряд чи це слушно, хоча фентезі й посила сьогодні домінантне місце на ринку фантастичної літератури, і це зрозуміло — адже парадигма постмодерну провокує відмову від пошуку конструктивних рішень і випробувань тих чи тих варіантів розвитку на полігоні мистецтва, від пошуку, за якого найбільшу вагу мають не деталі й подробиці «зовнішньої» художньої реальності, які у подальшому збіга-

тимуться з реалізацією суспільних можливостей, найістотнішим є передусім мисленнєвий експеримент щодо типів світовідчуття, світобачення, світопокладання, оприявнюваних у різних моделях буття світу людини та людини у світі. Хоча й фентезі буває різною — скажімо, цикли романів молодого російського автора Олексія Пехова (трилогія «Хроніки Сіали», тетралогія «Вітер та іскри», тетралогія «Страж» тощо) є навіть дещо демонстративно заявленими автором полігонами художнього осмислення морально-етичних проблем.

Загалом же фантастика у сучасному світі, передусім у пострадянському просторі, перебуває у процесі дуже складних трансформацій. Проблеми, об'єктивно поставлені свого часу загальнорадянською м'яко-опозиційною гуманітарною думкою (в тому числі й художньою), виявилися нині відсунутими на задній план й поступилися місцем питанням тактичного виживання. Чимось схожі процеси відбуваються і на Заході, оскільки сам науковий прогрес рушив не завжди тими шляхами, які видавалися магістральними півсторіччя тому. Борис Стругацький так окреслював ситуацію, яка виникла у пострадянській та в усій світовій фантастиці: «НФ народжена Другою науково-промисловою революцією, вигодована і напоена науково-технічним прогресом й існує лише остільки, оскільки люди зберігають інтерес до нього... НФ померла зараз, а можливо, і не померла, а просто знепритомніла (або впала в анабіоз)... Я думаю, тут усе лихо в тому, що середня й особливо далека від наукової роботи людина почувається обдуреною... Наука обіцяла силу і багатство. І вона, треба визнати, виконала свою обіцянку: людство стало сильнішим та багатшим. Але яке пересічній людині діло до людства? І крім того, з'ясувалося: чим людство є сильнішим, тим більше воно потребує безпеки, а чим є багатшим, тим більше бракує йому справедливості» [Стругацький, s.a.].

Цими причинами — хоча вони і є істотними — навряд чи обмежується підґрунтя кризи та «анабіозу» фантастики. Адже останнім часом узагалі впав інтерес до перспектив та альтернатив історичного поступу. Може, це тимчасова втома чи чергова нетривка ілюзія «кінця історії»? Загалом же видається, що повернення до освоєння людської дійсності за допомоги наукової фантастики ще попереду, звичайно, з якимись новими рисами й художніми засобами. А набутий за радянський час досвід художнього опонування владній тоталітарній ідеології засобами наукової фантастики може придатися тим, хто чинитиме опір владній олігархії перехідного суспільства і шукатиме нових, більш людських вимірів демократії у постіндустріальному, насиченому біотехнологією та складними інформаційними системами суспільстві XXI сторіччя.

ДЖЕРЕЛА

- Гаков Вл.* Четыре путешествия на машине времени. Научная фантастика и ее предвидения. — М.: Знание, 1983. — 191 с.
- Громова А.Г.* Научная фантастика // Краткая литературная энциклопедия. — М.: Советская энциклопедия, 1968. — Т.5. — С. 140—142.
- Иванов В.П.* Человеческая деятельность — познание — искусство. — К.: Наукова думка, 1977. — 251 с.
- Стругацкий Б.* Свобода каждого есть условие свободы всех остальных... // Электронный ресурс. — Режим доступа: http://rusf.ru/abs/int/bns_urban.htm. (s.a.)
- Философские поиски* и научная фантастика (Беседа за «круглым столом»). — М.: Знание, 1990. — 64 с.
- Чавчавадзе Н.З.* К специфике истины в искусстве // Философия, культура, человек. — Тбилиси: Мецниереба, 1988. — С. 76—86.
- Энциклопедия «Кольца дракона»* // Электронный ресурс. — Режим доступа: http://www.sf.perm.ru/kd_alfa.shtml. (s.a.)

Сергій Грабовський — старший науковий співробітник Інституту філософії НАНУ, кандидат філософських наук, член координаційної ради Асоціації українських письменників. Сфера дослідницьких інтересів — філософія історії, філософія політики, соціальна екологія
